

Henryk W r ó b e l

ZWIĄZKI MORFOLOGII, SEMANTYKI I SKŁADNI
W PREFIKSACJI POLSKICH CZASOWNIKÓW

1. Związki morfologii, semantyki i składni odkrywają językoznawcy przy różnych okazjach badania polskiego systemu językowego. Ale ich waga i oczywistość objawia się w całej pełni podczas analizy słowotwórczej prefiksalnych czasowników odczasownikowych. Dlaczego akurat tu, staje się zupełnie jasne, gdy uzmysłowimy sobie zadania czasownika w konstruowaniu struktury semantycznej i formalnej zdania: z jednej strony treść predykatywna, której wyrażeniem jest czasownik, determinuje strukturę predykatowo-argumentową, z drugiej strony czasownik jako wyrażenie językowe ostatecznie kształtuje strukturę formalną zdania opartego na danej strukturze predykatowo-argumentowej. Słowotwórstwo czasowników musi te ważne fakty uwzględniać; w ich świetle tworzenie czasownika od innego przy pomocy formantu przedrostkowego jest morfologicznym sposobem przekształcania jednego wyrażenia predykatywnego w inne.

Jakim celem ten proces służy? Próbę odpowiedzi znajdujemy już w znanych pracach Agrella (1908, 1918). Autor wyróżnił w nich trzy podstawowe funkcje prefiksów czasownikowych:

- 1) prefiks zmienia zupełnie treść czasownika podstawowego;
- 2) prefiks nie zmienia treści podstawy, lecz
  - a) przekształca tylko czasownik niedokonany na dokonany,
  - b) powyższemu przekształceniu może towarzyszyć dodanie drobnego odcienia znaczeniowego.

Cała uwaga Agrella była jednak skierowana na prześledzenie procesów 2a) i b/, i to raczej w rozumieniu leksykologicznym - jak byśmy to dziś nazwali, tzn. najbardziej interesowały go niuanse znaczeniowe między pokrewnymi czasownikami jako jednostkami słownikowymi. Późniejsze prace zajmowały się raczej

ogólnojęzykoznauczonym wyjaśnianiem pojęć "aspekt" i "rodzaj czynności". Jak wiadomo, istnieje na ten temat ogromna literatura, ale dyskusja się nie zakończyła. Na ostateczne i pełne wyjaśnienie pojęcia aspektu trzeba według mnie poczekać do czasów, kiedy zostaną wypracowane ściśle metody analizy semantycznej czasowników. W tym właśnie kierunku zmierzają zresztą najnowsze próby, jak artykuł Antinucciego i Gebert (1977) oraz praca Thelina (1978), podchodzące poza tym z różnych stron do opisywanego zjawiska. Co do terminu "rodzaj czynności" (Aktionsart), bardzo różnie rozumianego, dalsze wywody wykażą, że jest on w ogóle zbędny.

Wróćmy jednak do naszego problemu słowotwórczego. Klemensiewicz (1951) podjął go na nowo, ale inaczej niż Agrell wyróżnił dwie główne funkcje prefiksów czasownikowych: 1) funkcję aspektu i 2) funkcję rodzaju czynności, polegającą na modyfikacji przebiegu akcji pod względem jakościowym. Ze skrzyżowania obu wynika trzecia, pochodna - rodzajowo-aspektowa. Gdybyśmy na tak sformułowane funkcje popatrzyli przez pryzmat współczesnych zasad analizy słowotwórstwa synchronicznego, stwierdzilibyśmy, że czasowniki prefiksalne z funkcją rodzajową odpowiadają formacjom modyfikacyjnym typu *dom* = *mały dom*, *malutki* = *bardzo mały* itp. Natomiast funkcja aspektu, nie zmieniająca według powyższego poglądu znaczenia podstawy, tylko sposób jej widzenia, nie miałaby w ogóle odpowiedników w słowotwórstwie innych części mowy. Takie właśnie stanowisko panowało długo w polskich pracach słowotwórczych, także nowszych, jak np. w pracach Brodowskiej-Honowskiej (1967) i Grzegorzyczkowej (1969).

2. Wnikliwa analiza stosunku czasowników prefiksalnych do ich słowotwórczych podstaw (a także nowsze prace aspektologiczne) każą nam jednak wrócić do wspomnianej sugestii Agrella, oczywiście w zmodyfikowanej i uściślonej postaci. Uogólnione wyniki tej analizy przedstawiłem w artykule z 1978 roku (por. Wróbel, 1978, oraz Bogusławski, 1963a). Dla potrzeb dalszych partii niniejszego referatu przypomnę je tu w dużym skrócie.

2.1. Wszystkie czasowniki prefiksalne będące żywymi derywatami rozpadają się na trzy grupy:

- 1) stosunkowo nieliczne czasowniki typu *napisać, zrobić*, w których prefiks tworzy tzw. czyste odpowiedniki aspektowe do podstawowych *pisać, robić*;
- 2) czasowniki typu *przepłacić/przepłacać = płacić + za dużo (w stosunku do normy), postać = stać + określony odcinek czasu*, w których formant rzeczywiście modyfikuje (uzupełnia) treść podstaw;
- 3) bardzo liczne czasowniki typu *wypisać/wypisywać ołówek = zużyć ołówek pisząc // przez pisanie nim, przyjsść/przychodzić = zbliżyć się zupełnie idąc*.

W dwu ostatnich przykładach wyraźnie widać, że formantom prefiksalnemu nie można przypisać funkcji modyfikującej, jak w grupie poprzedniej, ani funkcji "czysto aspektowej". Podane wyżej parafrazy czasowników ukazują, że przedrostki zupełnie zmieniają treści podstaw. *Wypisać* nie da się przedstawić jako *pisać* + jakaś dodatkowa treść; wręcz przeciwnie: główna treść czasownika pochodnego mieści się właśnie w prefiksie, tzn. 'zużyć/zużywać', a treść zawarta w podstawie bliżej ją określa, tzn. wyjaśnia, za pomocą jakiej akcji to zużycie jest realizowane. Są to więc formacje mutacyjne.

2.2. Wzajemny stosunek elementów morfologicznych: podstawy i formantu, determinujących wewnętrzną strukturę czasowników prefiksalnych, przedstawia się więc następująco:

- 1) W formacjach modyfikacyjnych nadrzędnikiem jest podstawa słowotwórcza, a podrzędnikiem formant, czyli w naszym przykładzie

$$\frac{\text{płacić/-cać}}{\text{prze-}} = \frac{\text{płacić}}{\text{za dużo (w stosunku do normy)}}$$

- 2) Natomiast w formacjach mutacyjnych sytuacja jest odwrotna: nadrzędnikiem w całej strukturze jest właśnie formant, który de facto funkcjonuje jak samodzielny czasownik, a podstawa słowotwórcza jest jego określeniem, czyli w naszym przykładzie

$$\frac{\text{wy-}}{\text{pisać}} = \frac{\text{zuży/wa/ć}}{\text{przez pisanie}}$$

3) Jeszcze inny jest stosunek podstawy do formantu prefiksального spełniającego funkcję aspektową w formacjach typu *napisać*. Ponieważ każdy polski czasownik jest z góry zdeterminowany co do aspektu, każdy człon pary różniącej się w y ł ą c z n i e niedokonanością : dokonanością musi posiadać wykładnik tej różnicy. Tak więc w parze *pisać : napisać* (spełniającej ten warunek) oponują ze sobą $\emptyset$ - = niedokonaność : *na-* = dokonaność, podobnie jak w parze z opozycją sufiksálną *dać : dawać* - $\emptyset$ - = dokonaność : *-wa-* = niedokonaność (por. Bogusławski, 1963b). Wypływa stąd wniosek, że w *napisać* prefiks nie wnosi dodatkowej treści do znaczenia zawartego w czasowniku *pisać* (jak w formacjach modyfikacyjnych) ani też nie jest wykładnikiem głównej treści derywatu określanej bliżej przez podstawę (jak w formacjach mutacyjnych). Jego zadanie polega na aktualizacji jednego z dwu zespołów możliwości implicite zawartych w znaczeniu tematu czasownikowego *-pisa-*, tzn. dokonaności, podczas gdy drugą możliwość - niedokonaność aktualizuje przy tym temacie $\emptyset$ -, niezależnie od tego, jak zdefiniujemy znaczenie aspektu dokonanego i niedokonanego.

2.3. Powyższy obraz prefiksacji polskich (i słowiańskich) czasowników różni się w sposób istotny od funkcji prefiksów wymienionych przez Thelina w cytowanej pracy. Jego TADDs = temporal (modifying) additional meanings i LADDs = local (qualifying) additional meanings, aczkolwiek nieźle funkcjonują w dobrze przemyślanym modelu semantyki aspektu i czasu gramatycznego, nie obejmują całości skomplikowanego zagadnienia i przez to prowokują do dyskusji. Dyskusyjne są już same terminy. Jak wynika z poprzednich naszych wywodów, trudno wszystkie funkcje prefiksów zawrzeć w formułce "additional meanings" (co i sam autor przeczuwa, por. s. 105). Poza tym, mimo licznych trafnych spostrzeżeń dotyczących poszczególnych klas czasowników, utożsamienie modifying = temporal i qualifying = local jest również uproszczeniem; przeciw jednemu i drugiemu można przytoczyć liczne przykłady. Niestety, brak tu miejsca na bardziej szczegółową dyskusję.

3. Dotychczas rozpatrywaliśmy prefiksację czasowników jako słowotwórcze (tj. seryjne w większym lub mniejszym stopniu) przekształcanie jednych jednostek leksykalnych w inne. W tym ujęciu mieści się ona w dobrze znanych skądinąd procesach uniwerbizacji. I tak: formacje modyfikacyjne stanowią ściągnięcie grupy werbalnej złożonej z podstawowego czasownika i jego okolicznikowego modyfikatora, zaś formacje mutacyjne - kondensację mocno nieraz rozbudowanego połączenia dwuzdaniowego o odpowiednim ustosunkowaniu. Musimy jednak pamiętać, że efektem tych procesów są serie nowych wyrażań predykatywnych - czasowników, semantycznie bardziej złożonych dzięki znaczeniom prefiksów, które je tworzą. Pociąga to daleko idące konsekwencje dla ich funkcjonowania językowego przejawiającego się w składni. Odnosi się to zwłaszcza do formacji mutacyjnych, których wewnętrzna struktura odzwierciedla relację między predykatem (= prefiks) a argumentem zdarzeniowym pełniącym rolę abstrakcyjnego środka czynności lub rezultatu ew. obiektu (= podstawa). W ten schemat poszczególne prefiksy wnoszą liczne znaczenia czynności, procesów i stanów, które determinują częściowo odmienne niż czasownik podstawowy dyspozycje semantyczno- i formalnoskładniowe derywatów. Innymi słowy: złożone znaczenia zawarte w derywatach prefiksalnych stają się ośrodkami nowych, derywowanych struktur predykatowo-argumentowych, a za tym idzie również odmienne ukształtowanie formalne zdań na nich opartych.

Przybiera to różne kształty. Poniżej przedstawimy w wyborze związek zmian semantyczno-syntaktycznych na przykładzie czasowników z prefiksami oznaczającymi przekształcenia, akcje kreatywne i anihilatywne oraz akcje przestrzenne.

3.1. Zmiana ilości implikowanych argumentów (w przykładach podaję tylko argumenty potrzebne do uwidocznienia różnic), np.

Jan budował dom - Jan przebudował (= przekształcił budując) kuchnię na pokój,

Piotr kuł blachę - Piotr wykuł (= wytworzył kując) tacę z blachy,

Paweł płakał - Paweł wyplakał (= uzyskał płaczem) *zabawkę*,
Marek chodził - Marek schodził (= zniszczył chodzeniem) *buty*,
Ewa spała - Ewa odespała (= zrekompensowała śpiąc) *zmęczenie*.

3.2. Zmiana rozmieszczenia komponentów semantycznych, co, jak się wydaje, ma związek ze zmianą ról semantycznych argumentów, a w niektórych wypadkach prowadzi do odmiennego ukształtowania funkcjonalnej perspektywy zdania, np.

Żołnierz strzelił do wroga - Żołnierz zastrzelił (= zabił strzelając) *wroga*,

Piotr grał z Janem w pokera - Piotr ograł (= spowodował uszczerbek materialny grając) *Jana w pokera*,

Anna lała wodę na podłogę - Anna zalała (= pokryła zupełnie lejąc) *podłogę wodą*,

Bluszcz rósł dookoła altany - bluszcz obrósł (= pokrył dookoła rosnąc) *altanę*; tu rzecz ciekawa: możliwa jest także konstrukcja *altana obrosła bluszczem*.

3.3. Szczególne miejsce w prefiksacji czasowników zajmują czasowniki ruchu jednokierunkowego. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że prefiksy modyfikują zawarte w nich znaczenie. Tymczasem, jak wskazuje użycie językowe tych derywatów, zmiana jest głębsza. Czasowniki bez prefiksów nazywają jednokierunkowy sposób przemieszczania i implikują na równi trzy rodzaje argumentów przestrzennych: adlatywne, ablatywne i perlatywne. Natomiast prefiksy wnoszą do derywatów ściśle zdeterminowane znaczenie akcji kierunkowych, takich jak zbliżenie, oddalenie, przebycie określonej przestrzeni. Tym samym derywaty z tymi prefiksami nie oznaczają już tylko jednokierunkowego przemieszczania, lecz ruch szczegółowo ukierunkowany względem pewnych sytuantów przestrzennych, jak punkt wyjścia, punkt docelowy, dany odcinek przestrzeni itp., a nawet punkt widzenia ruchu. Znajduje to swój wyraz w konotacji wybranego zgodnie z ich znaczeniem określenia latywnego jako dominującego nad pozostałymi. Por.

a) zbliżenie do punktu docelowego odpowiednio scharakteryzowane:

Jan szedł (z domu, do szkoły, ulicą) -

Jan	{	przyszedł/przychodzi	} do szkoły
		doszedł/dochodzi	
		wszedł/wchodzi	
		poszedł	
		zaszedł	

b) oddalenie od punktu wyjścia odpowiednio scharakteryzowane:

Statek płynął / z Gdyni, do portu, po rzece /,

Statek odpłynął / odpływa od nabrzeża,

Statek wypłynął / wypływa z portu,

c) inne akcje kierunkowe:

Pociąg jechał / z Katowic, do Warszawy, przez las /,

Pociąg przejechał / przejeżdża las,

Łódź płynęła /.../ - Łódź opłynęła / opływa wyspę.

3.4. Przytoczone wyżej przykłady ilustrują sygnalizowany już fakt, iż w ślad za zmianami morfologicznymi może iść zmiana dyspozycji formalnoskładniowych (konotacji i rekcji) czasowników prefiksalnych w porównaniu z ich podstawami. Gramatycznie najbardziej doniosłe wydaje się przekształcenie czasowników nieprzechodnich w przechodnie (możliwość pasywizacji). Dokonują go różne znaczenia prefiksów, np.

wy- 'zdobycie czegoś': biegać - wybiegać c o ś,

prze- 'utrata czegoś': jeździć, grać - przejeździć, przegrać c o ś,

prze- 'uzyskanie przewagi': rosnąć - przerosnąć k o g o ś / c o ś,

od- 'rekompensata': pracować - odpracować c o ś,

od- 'uszkodzenie (części ciała)': leżeć - odleżeć p l e c y.

Jeśli prefiksowi towarzyszy postfiks się, z przechodniej podstawy powstaje nieprzechodni derywat, np.

na-...się 'stan nasycenia subiekta akcją podstawy': czytać c o ś

- naczytać się c z e g o ś,

w-...się koncentracja subiekta na czymś : czuć c o ś - wczuć się w c o ś.

Interesujące są także wypadki, kiedy prefiksacja wprowadzenie wpływa na przechodność, ale zmieniając rekcję podstawy dokonuje przesunięć w konotowanych i niekonotowanych częściach

zdania i w ich strukturalizacji; por.

Jan stawia / postawił meble w (całym) pokoju - Jan zastawił pokój meblami,

*Maria sypała cukier na ciasto - Maria posypała ciasto cukrem,
Ojciec darował Piotrowi książki - Ojciec obdarował Piotra książkami.*

4. Zadaniem niniejszego referatu była prezentacja ogólnych wniosków dających się wysnuć z analizy polskich (i słowiańskich) prefiksalnych czasowników odczasownikowych. Starają się one dać pobieżną odpowiedź na pytanie, czemu prefiksacja służy i jak jej efekty funkcjonują w języku. Wyodrębniliśmy trzy podstawowe funkcje prefiksów: modyfikacyjną, mutacyjną i aspektową. Prefiksacja w zdecydowanej większości wypadków służy do przekształcania prostszych wyrażen predykatywnych w wyrażenia o bardziej skomplikowanej strukturze semantycznej. Proces ten pociąga za sobą częściową zmianę właściwości składniowych podstaw w czasownikach prefiksalnych, zarówno na płaszczyźnie semantycznej (implikacje semantyczne i ograniczenia selekcyjne), jak i formalnej (rekcja).

BIBLIOGRAFIA

- Agrell S., 1908, *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte*, Lund.
- Agrell S., 1918, "Przedrostki postaciowe czasowników polskich", *Materyały i Prace Komisji Językowej AU w Krakowie VIII*.
- Antinucci F., Gebert L., 1977, "Semantyka aspektu czasownikowego", (w:) *Studia gramatyczne I*, s. 7-43, Wrocław.
- Bogusławski A., 1963a, *Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim*, Wrocław.
- Bogusławski A., 1963b, "Czasowniki dokonane i niedokonane i ich stosunki wzajemne", (w:) *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2. Językoznawstwo*, s. 153-159, Warszawa.
- Brodowska-Honowska M., 1967, *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*, Wrocław.
- Grzegorzczukowa R., 1969, *Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław.
- Klemensiewicz Z., 1951, "Próba charakterystyki dwu naczelných funkcji przedrostka w polskim czasowniku", *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU LII*, s. 651-654.

Theelin N. B., 1978, *Towards a Theory of Aspect, Tense and Actionality in Slavic*, Uppsala.

Wróbel H., 1978, "O zasadach opisu słotwórczego polskich czasowników prefiksalnych", (w:) *Studia gramatyczne II*, s. 105-119, Wrocław.

DYSKUSJA

W dyskusji nad referatem uczestniczyli: B. Samuelsson, J. Nalepa, R. Grzegorzczkova, O. Paulsson, L. Lönngrén, M. Bílý, S. Gustavsson, Ľ. Ďurovič, R. Laskowski, Z. Zaron i K. Kowalik. Podnoszono w niej następujące problemy:

- a) szczególnie żywo dyskutowano tezę referenta, że pojęcie i termin "rodzaj czynności" (Aktionsart) jest w opisie słotwórstwa czasowników zbyt wąski;
- b) zwracano uwagę na trudności w wyznaczeniu granicy między formacjami modyfikacyjnymi i mutacyjnymi;
- c) poruszano wpływ prefiksacji na ukształtowanie formalnej struktury zdania oraz jego funkcjonalną perspektywę;
- d) pary aspektowe polskich czasowników;
- e) pojęcie uniwerbizacji.